

Regional indelning och karaktärsbeskrivning av kulturlandskap i Kalmar län

Länsstyrelsen
Kalmar län

Regional indelning och karaktärsbeskrivning av kulturlandskapet i Kalmar län

Meddelandeserien nr	2009:13
ISSN-nummer	0348-8748
Utgiven av	Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avd/enhet	Naturskyddsenheten
Copyright	Länsstyrelsen Kalmar län och respektive fotograf
Flygfoton:	Spridningsgodkännande från Försvarsmakten beteckning 10 830:10401
Författare	Stefan Höglin, Bäckaby Landskap och Lotta Lamke, Kalmar län museum
Omslagsbild	Flygfoto från Emådalen
Fotograf omslagsbild	Leif Gustavsson
Form	Linda Corneliusson Linde och Sonja Tyrebrant

Förord

När Länsstyrelsen och Kalmar läns museum för snart tio år sedan genom kulturgeografen Stefan Höglin lät utföra en analys av länets odlingslandskap under namnet *Landskapets agrara avtryck. Agrar landskapsanalys i Kalmar län*, var det från början meningen att arbetet även skulle resultera i en kulturhistorisk regionindelning. Av olika skäl blev det inte så. Men behovet har hela tiden funnits och nu har det blivit möjligt att återuppta tråden från det tidiga 2000-talets projekt.

Att identifiera ett kulturlandskaps karaktär kan ibland tyckas enkelt. Det öländska bylandskapet eller smålandskustens skärgård är båda områden som de flesta nog tycker sig kunna sätta en tydlig etikett på. Men om man börjar skärskåda kulturlandskapet mera i detalj och dessutom har ambitionen att på kartan dela in landskapet och dra gränser utifrån dess olika karaktärsdrag blir det genast svårare. Sveriges Nationalatlas, Kalmar läns kulturmiljöprogram "Ett läns utveckling" och den industrihistoriska sammanfattningen för länet i skriften "Industrins tidevarv" utgör exempel på sammanhang där försök till regionindelningar har gjorts. I vissa delar sammanfaller dessa redovisningar, men en mera samlad beskrivning av länets olika regionala karaktärsdrag och en indelning av länet i olika kulturhistoriska regioner har hittills saknats.

Länsstyrelsens ambition har nu varit att regionindelningen och karaktärsbeskrivningen av landskapet inte bara ska ta hänsyn till agrara och historiska förhållanden, utan också försöka fånga dagens landskapsinnehåll och karaktärsdrag, inklusive bebyggelsen. Arbetet har därför utförts som ett samarbetsprojekt mellan konsulten och kulturgeografen Stefan Höglin och bebyggelseantikvarien vid läns-museet Lotta Lamke. Och nu föreligger deras gemensamma resultat; en genomarbetad analys och noga övervägd indelning av länet i olika regioner med tillhörande karaktärsbeskrivningar, grundad på såväl landskapets historiska innehåll som dess nutida kulturgeografiska strukturer.

Länsstyrelsen ser för sin egen del flera tänkbara användningsområden; som underlag för revidering av riksintressen, miljömålsarbete, prioritering av kulturmiljöbidrag, planerings- och strategiarbete, samt informations- och kursverksamhet av olika slag. Men förhoppningen är att resultatet ska komma till användning även för alla andra aktörer inom länets kulturarvs- och kulturmiljöarbete – kommunerna, museerna och de ideella föreningarna.

Kjell-Håkan Arnell

Länsantikvarie

Innehåll 1

Inledning	5
Utgångspunkter	5
Kontrasternas landskap	7
Kust och skärgård	8
Centralbygd och skogsbygd	8
Det homogena landskapet	10
Den typiska byn	10
Länets byggda kulturarv	12
Medeltid och vasatid	12
Brukens och säteriernas tid, cirka 1650-1830	12
Herrgårdar och bruk	13
Stadskärnor och köpingar	14
Den agrara omvandlingen, cirka 1830-1900	14
Agrar bebyggelse	15
Urbaniseringens tid, cirka 1900-1970	17
Tätorter	18
Landsbygd	18
Tidigare indelningar av Kalmar läns kulturlandskap	19
Ny regional indelning av Kalmar läns kulturlandskap	21
Den regionala indelningen	21
Karaktersbeskrivningarna	21
I. Norra sprickdalslandskapet	23
I:a Tjust	23
I:b Norra kusten och urbergsskärgården	25
I:c Misterhult	27
II. Mellersta skogsbygderna	28
II:a Norra moränkullelandskapet	28
II:b Åsbebyggelsens landskap	29
II:c Möres skogsbygder	31
II:d Moränskärgården med kustområdet	32
III. Höglandsdelen	33
III:a Glasriket	34
III:b Mellersta höglandsdelen	35
III:c Bullerbybygden	36
IV. Emån och Stångåns dalgångar	37
V. Möres slätt- och centralbygder	39
VI. Öland	41
VI:a Södra Öland	43
VI:b Ölands norra del	46
Referenser	48
Litteratur	48
Övriga Källor	49

Inledning

I denna rapport görs en regionindelning med tillhörande karaktärsbeskrivning av landskapet i Kalmar län. Arbetet, som skall betraktas som en första skiss, baseras på en mängd olika källor, som litteratur, kartor, arkivmaterial och inventeringar. En del av arbetet har inneburit att genom dialog ta fasta på den kunskap som finns bland dem som lever och verkar i olika delar av Kalmar län. Arbetsuppgiften har bland annat dryftats vid två seminarier.

Rapporten har sammanställts i januari 2008 av antikvarie Lotta Lamke vid Kalmar läns museum och kulturgeograf Stefan Höglin på uppdrag av Länsstyrelsen Kalmar län. Den agrarhistoriska översikt; "Landskapets agrara avtryck; agrar landskapsanalys i Kalmar län" (2001), som tidigare gjorts av Stefan Höglin har utgjort en viktig grund för arbetet.

Kalmar läns museum har haft huvudansvar för den del av arbetet som avser bebyggelsen. Eftersom länets bebyggelse inte tidigare betraktats ur ett regionaliserande perspektiv, har ett parallellt arbete där länets byggnader specifikt fått stå i fokus bedrivits av Kalmar läns museum och publicerats i rapporten *Regionala byggnads-mönster i Kalmar län*. Delar av det arbetet har lyfts in i denna rapport.

Utgångspunkter

Nationellt och regionalt har kulturmiljön varit föremål för ett antal regionala indelningar. Syftet har varierat från att utgöra direkta underlag för forskning och inventeringar till att möjliggöra representativa urval i samband med samhällets administration av värdefulla miljöer. Därtill har de pedagogiska aspekterna framhållits. Regionindelningen är ett begripligt sätt att beskriva och i bästa fall förklara skillnader och samband i kulturlandskapet.

En region som Kalmar län kan delas på ett oändligt antal sätt beroende på vilka principer man utgår ifrån och vilka aspekter som därmed

får anses som mest viktiga. Vid en indelning som betonar de funktionella perspektiven på landskapet skulle det exempelvis vara relevant att bygga regionerna utifrån länets städer och större tätorter och deras betydelse som noder och kraftcentra i relation till ett omgivande om-land. På samma sätt skulle en indelning baserad på kontrasterna mellan länets industrialiserade delar och den agrara landsbygden vara fruktbar.

Här har vi emellertid valt att försöka fånga de stora variationer som kännetecknar kulturlandskapet i Kalmar län genom att ta fasta på de synbara skillnader som faktiskt finns mellan länets olika delar och på vad vi upplevt som sammanvägda karaktärsdrag i mer eller mindre homogena regioner. Det är därmed helt naturligt att utgångspunkten tagits i länets landsbygd där de arella näringarna fortfarande kan anses präglade landskapsbilden. Andra företeelser som industriella aspekter, tätortsbildningar etc har självklart också påverkat utfallet.

Betoningen har legat på människan i landskapet och hur hon utnyttjat och anpassat sig till sina resurser via sociala och ekonomiska system och hur detta kommit till uttryck i landskapet. Dit hör exempelvis bebyggelsens lokalisering och utformning, liksom markanvändningen i stort, aspekter som givit upphov till vad som brukar betecknas som sega strukturer. Dessa förhållanden utgör inte sällan mycket långvariga företeelser som ofta präglar bygderna än idag. En karta som redovisar öppenhetsgraden i länet skulle exempelvis vara fullt jämförbar med en bild över medeltida förhållanden. Andra aspekter är mer subtila, men inte oväsentliga. Ett exempel är vegetationsbilden som på många ställen ännu bär vittnesmål om gångna tiders markanvändning även om landskapsutnyttjandet idag är en annan. Exempelvis en har en månghundraårig boskapsskötsel gynnat en viss typ av växtlighet. I detta sammanhang spelar också de naturliga förutsättningarna, som topografi, geologi och hydrologi en stor roll.

Enskilda företeelser ingår naturligtvis som viktiga komponenter i landskapet, men det är långt ifrån alltid självklart hur de ska användas i ett sådant här sammanhang. Detta gäller inte minst bebyggelsen som är en av de mest centrala egenskaperna i kulturlandskapet och som i sin totalitet uppstått i vitt skilda sammanhang och därför representerar många olika aspekter av vår kulturhistoria.

Byggnadskulturen har emellertid stått under inflytande från de mest skiftande krafter. Hit hör de agrara byggnadernas anpassning till förändrade brukningsförhållanden, men också till nya moderiktningar, som inte nödvändigtvis har givit en samvariation med andra aspekter av landskapet. Hit hör också industrialiseringens effekter, liksom skillnaderna mellan stad/tätort och landsbygd, vars olika egenskaper kan illustreras av följande tabell.

<i>Landsbygd</i>	<i>Tätort</i>
Geografiskt utspridd bebyggelse	Koncentrerad bebyggelse
Äldre bebyggelse, 1800-tal	Yngre bebyggelse, 1900-tal
Regional variation	Ingen regional variation
Samvaron med landskapet	Ingen tydlig samvariation
Få byggnadsfunktioner	Många byggnadsfunktioner
Trög förändringstakt, stilmoden	Snabb förändringstakt, stilmoden

Den äldre agrara bebyggelsen kan ur vissa aspekter stå i en direkt relation till sina omgivningar och har därför en särskild relevans för en regional landskapskarakteristik. Det kan dessutom finnas genomgående drag i den traditionella bebyggelsen som indirekt är kopplade till den landskapliga situationen. Det rör sig om kulturellt betingade särdrag, de sedvanor och byggnadsskick, som varit rådande inom en bygd. Eftersom bygden normalt har någon form av topografisk avgränsning, kan även dessa särdrag samvariera med landskapet.

Slutligen är det också värt att poängtera att detta arbete inte ska uppfattas som en ny kulturmiljöbeskrivning av Kalmar län.

Småbrutna marker med många odlingsrösen i Hultsfreds inland. Foto Leif Gustavsson.

Kontrasternas landskap

Landskapsmässigt är Kalmar län en av de mest sammansatta regionerna i landet. Till detta bidrar naturligtvis Ölands särprägel i kontrast till det småländska fastlandet, men också skillnaderna mellan de norra delarna av fastlandet och de i söder.

Gränsen mellan södra och norra Kalmar län, som ända fram till 1970 hade administrativ bäring, har också en tydlig kulturell prägel som bland annat kommer till uttryck i dialektala skillnader.

I detta sammanhang är emellertid det faktum att de båda delarna delvis också representerar olika landskapshistoriska traditioner av större vikt. Medan exempelvis Tjust, från medeltid fram till 1800-talets jordbruksreformer, tillhört östra Mellansveriges agrara tradition med avseende på produktionsinriktning och markorganisation, har resten av länet haft en mer sydsvensk/små-

ländsk inriktning. Detta illustreras exempelvis av hur stor andel av åkermarken som man årligen lät ligga i träda, andel av olika grödor man odlade, hur produktionsmarken var organiserad i gården, liksom av hur bebyggelsen var lokaliserad i förhållande till det övergripande markutnyttjandet.

Många av dessa skillnader är bortsuddade idag, men i detaljer som en gång varit anpassade till den rumsliga organisationen, som delar av vägsystemet, jordbruksmarkernas huvudsakliga utnyttjande, liksom delar av den äldre bebyggelselokaliseringen, finns skillnaderna kvar.

En annan betydelsefull gräns skiljer de västra högländsdelarna från östra länet. Gränsen följer i stort sett den så kallade högsta kustlinjen. Ovanför denna terränggräns, där havsvågorna inte påverkat jordarna, har människor varit hänvisad till att odla den mer eller mindre blockrika

moränen. I gengäld har den främsta begränsningen för var man kunnat bedriva jordbruk bestått i möjligheten att rensa jorden på sten. Helt andra terrängtyper än i exempelvis i länets dalgångsbygder, har därför kommit att utnyttjas. Där är det landskapets höjder och dess sluttningar som varit mest attraktiva för jordbruk, vilket delvis också har klimatologiska orsaker.

Först med förbättrad teknik och ett allmänt behov av att expandera jordbruksmarkerna under 1800-talet och början av 1900-talet kom lägre liggande marker att läggas under plog, de så kallade mossodlingarna. De var vanliga också i låglandets skogsbygder. Stenröjningsarbetet resulterade i för Småland minst sagt karaktärsgivande anläggningar av sten. Under århundraden, och på sina ställen årtusenden, uppfördes odlingsrösen på odlingsytorna, ibland i sådana mängder att det kan vara svårt för nutiden att förstå hur man överhuvudtaget kunde bruka marken mellan anläggningarna. Där dessa åkrar övergått till annan markanvändning innan rösena röjdes bort under 1800- och 1900-talen kan man på många ställen, särskilt på höglandet, fortfarande få en uppfattning av gångna tiders brukningstekniker.

Under 1800-talet uppfördes stenmurar längs de gränser som upprättades i samband med laga skiftet, inte sällan med sten just från de odlingsrösen som röjdes bort. Stenmurarna är dock inte inskränkta till höglandet, utan utgör ett viktigt inslag på många ställen i även i den södra halvan av länet. Men vid sidan av Öland utgör de ett påtagligt inslag i höglandets odlingslandskap.

Kust och skärgård

Kalmar län är det enda smålandslänet med kust och skärgård. Detta har haft en avgörande betydelse för regionens utveckling, inte minst industriellt. Längs med den långa kustremsan har ett stort antal köpingar, lastageplatser och några stadsbildningar borgat för möjligheten att skiepa ut länets industriprodukter i form av bland annat järn, tjära och, kanske framför allt, trävaror. revolutionens och befolkningsökningens ef-

fecker under 1800-talet, med jordhunger, uppodlade fodermarker och skiftesreformer.

Vad landskapet beträffar så är skärgårdens odlingslandskap minst sagt småskaligt, oavsett om man talar om den norra urbergsdelen eller den södra moränsskärgården. Detta kan delvis förklaras med bristande naturliga förutsättningar men i hög grad också med fiskets betydelse och konjunkturer. Ända fram till 1700-talets andra hälft och 1800-talet var jordbruks-näringen mindre betydelsefull på de flesta skärgårdsöar och var mer eller mindre helt inriktad på boskapsskötsel. På äldre kartor kan man därför finna bosättningar utan några åkrar överhuvudtaget.

Men också här nåddes man emellertid av den agrara revolutionens och befolkningsökningens effekter under 1800-talet, med jordhunger, uppodlade fodermarker och skiftesreformer.

Centralbygd och skogsbygd

En fjärde kontrast som kännetecknar länet är den mellan, centralbygdernas mellan- och fullåkerlandskap och skogsbygderna generellt sett. De senare har historiskt sett haft en stark inriktning på boskapsskötsel, vilket präglar de agrara miljöerna än idag.

På många håll är det fortfarande lätt att med hjälp av vegetationsbilden avgränsa vad som en gång utgjort de traditionella inägornas ängsdominerade arealer.

Här präglar lövvegetationen bilden medan de gamla utmarkerna i huvudsak bär barrskog.

Det är emellertid lätt att låta sig luras av det småskaliga åkerlandskap som möter i skogsbygden. En inte obetydlig del av spannmålsproduktionen ägde under långa tider rum på svedjemarker.

Skogen blev tidigt också en viktig råvarukälla antingen den utvanns till kol åt järn- och glasbruken, till tjära och pottaska, eller som underlag åt möbel- och sågverksindustrin. I detta

sammanhang kan man heller inte glömma bort vattenkraftens avgörande betydelse. Redan under 1500- och 1600-talet drevs ett stort antal sågkvarnar i länets skogsbygder, och blev en viktig lokaliseringsfaktor för många av skogsbygdens tätorter.

I jämförelse med skogsbygden har centralbygderna alltid haft en stor uppodlingsgrad, ett förhållande som blivit allt tydligare i takt med den ökade specialiseringsgrad som länet upplevt, särskilt under 1900-talet. Men ur ett historiskt perspektiv så utgjorde boskapsskötseln en väl så betydelsefull aspekt av den agrara näringen inom centralbygderna som den gjorde i skogsbygderna. Oxuppfödningen i Möre och inlandets dalgångar och hästar från Öland var välkända begrepp under hundratals år.

Kalmar läns centralbygder uppvisar de flesta av de drag som förknippas med landets främsta jordbruksområden.

Bosättningarnas långa kontinuitet framhävs av ortnamn och rika fornlämningsmiljöer, med monumentala inslag av bronsåldersgravar i Möre och i Tjust, och på Öland utgör de förhistoriska fornlämningarna synnerligen viktiga inslag i landskapsbilden.

Centralbygdens byar blev också tidigt föremål för regleringar både med avseende på bebyggelse och jordbruksmark. På Öland, i Tjust och inlandets dalgångar blev solskiftets principer, med regelbundet utlagda tegskiften och byar med planmässig utformning, troligen tillämpade redan under medeltid. Också i Möre finns byar med tidigt urformade skiftesstrukturer både med avseende på bebyggelse och produktionsmarker. Här tycks dock andra principer än solskiftets regelbundenhet ha tillämpats, mer lika de former man finner i andra delar av Småland och Västsverige. Om dessa principer vet man fortfarande mycket lite.

Grunden till dagens högt rationaliserade odlingslandskap i dessa områden lades alltså för mycket länge sedan. Därtill bidrog också godsbildningen, särskilt i

Möre och i Tjust. Men framför allt kom den agrara revolutionen med sina nya och kommersiellt inriktade driftsformer och skiftesreformer att betyda mer för landskapets karaktär i centralbygderna än i de flesta andra delar av länet.

Det homogena landskapet

Om centralbygdernas vidmakthållna jordbruksproduktion i motsats till skogbygdernas agrara tillbakagång kan sägas ha skärpt länets sammansatta karaktär dessa båda huvudområden emellan, råder det motsatta förhållandet på många andra aspekter av det agrara landskapet.

Skillnaderna mellan länets olika delar har historiskt sett varit större. Jordbruks- och, skiftesreformer och inte minst en mer homogen byggnadskultur, med standardiserade bygglösningar, bidrog till en delvis utslätande effekt på landskapet redan under 1800-talet. Därför finns det också många gemensamma drag som är giltiga oavsett var vi befinner oss i länet.

Den typiska byn

Den typiska byn i Kalmar län ligger i skogsbygden. Den utgörs av en liten eller mellanstor by med uppskattningsvis tre till fem gårdar som ligger i en oregelbunden klungform. Några av gårdarna ligger kvar på byns ursprungliga bytomt medan några enheter har flyttat ut, vanligtvis i samband med laga skiftet.

Byn har en sammansatt byggnadskultur. Några gårdar har kvar mangårdsbyggnader från en äldre agrar period i form av parstugor och enkelstugor. Andra har låtit uppföra nya byggnader, kanske ett hus med sexdelad plan och frontespis, i samband med laga skiftet eller senare. Där kan också finnas yngre villor från mitten av

Den typiska byn representerad av Venshult, i Hultsfreds kommun. Foto Lennart Johansson.

1900-talet. Ekonomibyggnaderna är nästan uteslutande från sekelskiftet 1800/1900. Möjligen finnas det någon eller några äldre bodar från månghussystemets dagar bevarade.

I byns perifera delar återfinner man ett eller flera torp av vilka något blivit ombyggt på 1910- eller 1920-talet i samband med att det köptes fritt med hjälp av egnahemslån. De andra torpen har kvar mer av sin ursprungliga karaktär och fungerar idag som fritidsbostäder. Enstaka andra villor, uppförda under 1900-talet, men utan direkt agrar anknytning, finns också.

Av jordbruksmarkerna brukas fortfarande de äldsta kärnåkrarna, dock inte nödvändigt av någon i byn. De mer perifera åkrarna, innehållande äldre landskaps-element, betas tillsammans

med delar av den gamla slätterängen. Väsentliga delar av de traditionella produktionsytorna har planterats eller tillåtits att växa igen.

Vägnätet är, med undantag av någon uträtning, ålderdomligt, och förbinder byn med de större landsvägarna. Inte sällan bestående av så kallade AK-vägar från 1930-talet, dragna utan någon direkt anknytning till den äldre bebyggelsestrukturen.

Länets byggda kulturarv

Denna mycket grova beskrivning syftar till att peka på hur olika historiska perioder avspeglas i länets byggda kulturarv.

Medeltid och vasatid

Det medeltida kulturarvet i Kalmar läns bebyggelse står främst att finna i lägen och strukturer för vissa byar, tätorter och vägnät. I länet finns tre städer med medeltida anor: Kalmar, Vimmerby och Gamleby/Västervik.

Det finns ytterst få byggnader i länet som är äldre än från mitten av 1600-talet. Bland de icke-kyrkliga byggnaderna återstår främst Kalmar slott. I övrigt finns några ruiner och delar av stommarna i några herresäten, det vill säga rester av några av de få byggnader som varit uppförda i sten.

Den folkliga träbyggnadskonsten får vi ana oss till. Man har antagit att den breda befolkningens byggnadsskick i stora stycken är sig lik från medeltid till långt in på 1700-talet.

De främsta representanterna i dagens landskap för medeltidens byggnation är de äldsta kyrkorna, även om de idag bara delvis återspeglar ett medeltida byggnadsskick.

De helt eller delvis bevarade medeltida kyrkorna i Kalmar län är tydligt koncentrerade till Öland och Mörekusten. Kyrkorna i dessa områden uppvisar stora likheter. De är byggda av sten under tidig medeltid och har ett torn. Några av kyrkorna hade ursprungligen två torn. Många av kyrkorna har sannolikt även haft profana funktioner.

Medeltida stenkyrkor har även funnits i anslutning till centralbygderna i Västerviks kommun. Enstaka återstår ännu, några som ruiner.

I inlandet och i skogsbygderna kring Misterhult uppfördes kyrkorna istället i trä under medelti-

den och traditionen att bygga träkyrkor bestod fram till slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, då flertalet av kyrkorna ersattes med nya, stora stenkyrkor. Idag finns bara fyra äldre träkyrkor kvar i länet, tre av dem i Vimmerby kommun. Endast en av dem är medeltida, nämligen Pelarne kyrka.

Voxtorps kyrka på Möreslätten i södra delen av Kalmar kommun. Foto Per Lindegård.

Brukens och säteriernas tid, cirka 1650-1830

Vi kan börja ana hur man byggde och levde i Kalmar län från mitten av 1600-talet. Även om byggnader från 1600- och 1700-talet idag förekommer ytterst sparsamt, så är det inte ovanligt att en byggnad åtminstone i stommen härör från denna tid. De flesta ”vanliga” hus med denna höga ålder har man dock hunnit bygga om i ett antal omgångar sedan uppförandet.

Det gör att 1700-talsbyggnader som de såg ut hos den bredare befolkningen främst finns bevarade på hembygdsgårdar och i liknade museala miljöer.

I städerna och på en del herrgårdar finns mer påkostade byggnader som ännu tydligt visar att de är uppförda innan 1800-talet.

Herrgårdar och bruk

Från att tidigare ha liknat bondgårdarna, började man under 1600-talets andra hälft att ge herrgårdarna ett nytt, mer påkostat yttre. Den sexdelade planen, som blev 1700-talets herrgårdslösning, gav husen ett större djup.

Vid samma tid började fick hela gårdsbilden en mer ordnad, arkitektonisk och regelbunden utformning. Sådan möter vi länets herrgårdsbyggelse idag, i varierande arkitekturhistoriska stilar. Länets mest utpräglade herrgårdsbygder ligger i Kalmartrakten och i ett område norr om Västervik. Även i länets mellersta kusttrakter och i Högsby- och Vimmerbyområdet, finns koncentrationer av herrgårdar.

På Öland finns dels Kungsgårdarna, dels några andra större gårdar, men de skiljer knappast ut sig genom sin arkitektur och det är tveksamt om man skall kalla dem herrgårdar.

Flera av herrgårdarna fungerade som bruksherrgårdar vid de många bruk som grundades i länet under 1600- och 1700-talet. Från mitten av 1600-talet startades flera järn- och kopparbruk i Tjust. På 1720- och 30-talen, grundlades många

järnbruk utmed Emån och Alsterån i de mellersta och sydvästra delarna av länet. Fliseryds krutbruk tillkom i början 1700-talet. Längre fram på 1700-talet och i synnerhet i början av 1800-talet, startades många pappersbruk i länets västra gränstrakter och i Fliserydsområdet. På Öland och i Hagby söder om Kalmar anlades alunbruk.

Bruken blev på olika sätt betydelsefulla för länets bebyggelse. Dels på ett övergripande plan eftersom de ofta blev samhällsbildande. Dels för att de medförde nya byggnadstyper, och fungerade som kunskapscentra både i fråga om teknik och stil. På många av bruksorterna finns äldre "ursprunglig" bebyggelse. Inte bara herrgårdarna, utan även arbetarbostäder och verksamheter.

Engelska parken vid Värnanäs. Foto Anders Johansson.

Stadskärnor och köpingar

I mitten av 1600-talet beslutade man att flytta Kalmar stad till Kvarnholmen. De befästningsverk och stenhus som byggdes i staden under 1600-talet finns ännu kvar.

I Kalmar, Vimmerby och Västerviks stadskärnor finns trähusbebyggelse från 1700-talet och tidigt 1800-tal. En hel del av denna bebyggelse har kvar mycket av sin ursprungliga karaktär.

Från slutet av 1600-talet började välbeställda husbyggare lägga tegelpannor på taken och från mitten av 1700-talet började timmerhusen i städerna kläs med panel. Det var dock brukligt långt in på 1800-talet med opanelade timmerhus och tak täckta med näver och torv i städerna.

Sedan medeltid har det även funnits lastageplatser och kustköpingar i länet med handel och sjöfart som sina viktigaste näringar. Dessa köpingar och lastageplatser hade en fritt framvuxen plan och skilde sig från den omgivande landsbygden med sin till viss del stadsmässiga bebyggelse, ofta förlagd på en höjd. Pataholm är

en gammal köping där 1700- och 1800-talets bebyggelsemönster till stora delar har bevarats. Även i Mönsterås finns en omfattande äldre trähusbebyggelse.

Den agrara omvandlingen, cirka 1830-1900

Med det ringa antal referensobjekt vi har är det svårt att med någon detaljskärpa se hur allmogens byggnader i vårt län tett sig innan 1800-talet. Det tycks troligt att bebyggelsens utförande i äldre tid varierat mellan olika delar av länet, men om dessa variationer vet vi egentligen ganska lite. Först från mitten av 1800-talet finns ett större antal byggnader bevarade på landsbygden.

Även om de flesta byggnader har uppförts under det sena 1800-talet och 1900-talet, är byggnader från 1800-talets mitt inte ovanliga. Framförallt bland boningshusen finns många representanter för denna tids byggnadsskick. Då vi rör oss på landsbygden kan vi i hela länet i stor stycken ta del av 1800-talets byggda kulturarv

Köpingen Pataholm, Mönsterås. Foto Lefi Gustavsson 2006.

Agrar bebyggelse

Under slutet av 1700-talet börjar allmogens byggnadsskick förändras. Storskiftet, från 1757, påbjöd inte någon utflyttning av husen, men innebar ibland att gårdstomterna reglerades vilket sannolikt även påverkade gårdarnas byggnadsbestånd.

Redan i slutet av 1700-talet, möjligen i samband med storskiftet, hände det att gårdarna omdanades så att ladugårdarna flyttades, vanligen till andra sidan bygatan, så att mangårdsbyggnaderna kom att ligga öppna mot gatan.

Enskifte och laga skifte stadgade, åtminstone delvis, en utflyttning av bebyggelsen från den gamla bytomten. I samband med detta nyuppfördes och förbättrades många byggnader. Man menar vanligen att skiftena ledde till en modernisering av byggnadsbeståndet.

De öländska byarna skiftades på 1810- och 1820-talen enligt enskiftesförordningen, från år 1807, i samband med att den kungliga djurgårdsinrättningen upphävdes och de omfattande

allmänningsmarkerna delades upp på byarna och deras hemman. Skiftet genomfördes dock i en modifierad form som tillät fler ägoområden än ett till varje gård och att bebyggelsen fick ligga kvar i byarna. Många av öns gårdar ligger ännu idag tätt intill sina grannar utmed bygatan. Enskiftet på Öland fick därmed inte samma sprängande verkan på byarna som det laga skiftet fick på fastlandet.

Ölands många, och ofta stora, radbyar gör ön till den del av länet som tydligast skiljer ut sig som en entydig region då det kommer till byarnas struktur. Trots att gårdarna kom att ligga kvar på bytomten, gick en ny byggnadsvåg över ön i samband med enskiftet. Man höll dock i hög utsträckning fast vid ett ålderdomligt byggnadsskick.

Laga skiftet kom igång förhållandevis snabbt i Kalmar län. I Möre genomfördes laga skifte i huvudsak redan under 1830- och 40-talen, i Tjust något decennium senare. Många byar splittrades då gårdar flyttades ut från sina gamla gårdstomter. I centralbygderna kan skifte många

Radby i laga läge på sydöstra Öland. Foto Leif Gustavsson.

gångar ha initierats av jordägare som redan köpt upp ett antal gårdar i samma by, ibland hela byar. Vid skiftet kunde ägorna samlas till en större sammanhållen enhet, en ny storgård, till vilken man valde att låta uppföra nya byggnader.

Idealsituationen var att brukningscentrum, gården, låg centralt på ägorna i synnerhet i förhållande till den arbetsintensiva åkerjorden. Därför kunde man välja att bygga upp gården i ett helt nytt läge, inte på platsen för bondbyn. Till den nybyggda gården anlades ofta nya raka och alékantade tillfartsvägar.

I ett bälte genom mellersta länet genomfördes laga skifte i många fall sent, efter år 1875. Möjligen kan man märka att det finns många sent uppförda mangårdsbyggnader i detta område.

I nordvästra delen av länet kom en del gårdar/byar aldrig att laga skiftas, vilket brukar sättas i samband med ett kvardröjande, ålderdomligt byggnadsskick i dessa områden.

Den dynamiska utvecklingen på 1800-talet, med befolkningsökning, jordbrukets omvandling och näringsfrihetens införande med mera ledde till att många byggnader på landsbygden nyuppfördes under seklet.

Böndernas gårdar hade tidigare varit uppbyggda av många olika omålade byggnader i trä, knuttimrade eller i skiftesverk, med tak täckta med torv eller strå. Nu byggdes nya, målade mangårdsbyggnader i två våningar och de många ekonomibyggnaderna drogs samman till längor, till en mer ordnad gårdsbild.

Under de första årtiondena av 1800-talet började landsbygdens hus att rödfärgas och i slutet av seklet dominerade de röda, panelklädda husen landsbygden. Under 1800-talet framträder länets lantliga bebyggelse som vi känner den idag.

Det är inte ovanligt att befintliga boningshus, bryggghus och bodar, uppförts vid 1800-talets mitt. De stora och höga ladugårdarna som är

Lagaskifteslandskap vid Kalmarkusten. Foto Leif Gustavsson.

vanliga på landsbygden, har dock ofta uppförts omkring sekelskiftet 1900.

Laga skiftets verkningar i kombination med det förändrade byggnadsskicket innebar en påtaglig omdaning av landskapsbilden i länet. Förutom det ändrade byggnadsskicket uppkom, som en konsekvens av de ökade sociala skillnaderna under 1800-talet, även en större spännvidd i bostadshusens standard; från jordkulor till palatsliknande storgårdar.

Det vanliga boningshuset var dock en enkelstuga eller en parstuga i två våningar. Båda hustyperna förekom parallellt och man har antagit att det främst varit en fråga om resurser, om man byggde sig en enkel- eller en parstuga. Oavsett orsak kan vi idag notera att det finns en regional variation där parstugan är vanligare i södra länsdelarna och enkelstugan i norr.

Under 1800-talet började de ålderdomliga taktäckningsmaterialen som vass, halm, torv, näver och bräder bytas ut mot tegel eller spån. I den södra delen av länet och på Öland har stråtaken kommit att ligga kvar på många ekonomibyggnader, ända in i vår egen tid. I norra delen av länet tycks man redan under 1800-talet ha bytt ut de äldre taktäckningsmaterialen såsom torv och bräder mot tegeltak. De som bytte stråtaken i södra länet och på Öland gjorde det en bit in på 1900-talet. Då hade teglet redan spelat ut sin roll och idag kantas Ölands bygator av högresta tak med korrugerad eternit.

Nylagt vasstak i Södra Sandby, södra Öland. Foto Magnus Johansson, Kalmar läns museum.

Från 1874 och en god bit in på 1900-talet byggdes järnvägar genom länet. De existerande samhällena och bruken påverkade järnvägarnas dragning, men då de väl byggts kom järnvägarna att attrahera ytterligare rörelser. Där anlades handels- och hantverksrörelser, industrier och bostadsbebyggelse, men den verkliga utvecklingen i detta avseende kom först med 1900-talet, *tätorternas sekel*.

Smalspårsjärnvägen vid Hultsfred. Foto Länsstyrelsen.

Urbaniseringens tid, cirka

1900-1970

90-95 procent av Sveriges bebyggelse beräknas vara uppförd under 1900-talet. Det betyder sannolikt att en stor del av landsbygdens byggnadsbestånd, också i Kalmar län, är uppfört under detta sekel. Men av den stora byggnadsmassa som tillkommit under seklet, har naturligtvis den absoluta merparten uppförts i städer och andra tätorter. Industrialiseringen av Kalmar län tog fart kring sekelskiftet 1900. Under den första halvan av 1900-talet grundlades många industrirörelser i städerna, i anslutning till järnvägsstationer och till vattendragens strömsträckor runt om i länet.

Tätorter

De stora omflyttningar som skedde under sent 1800-tal berörde i hög utsträckning vårt län. Många valde att emigrera, andra sökte sig till städerna eller tätorterna. Följden blev en avfolkning av landsbygden, där länets inland och Öland drabbades mest, medan länets städer och tätorter växte. På stationsorterna och på de tidigare ganska blygsamma bruksorterna utökades byggnadsbeståndet väsentligt. Industrier anlades och bostäder byggdes i deras närhet. Service- och fritidsanläggningar tillkom.

Under 1900-talet, framförallt under dess första hälft, byggdes alla de småsamhällen som i så hög utsträckning präglar vårt län.

1900-talets byggnadskultur kan därför naturligtvis ses överallt i länet, framförallt i tätorterna. 1900-talet har emellertid även inneburit en ständigt standardhöjning. Vi har byggt nytt och byggt om i mycket stor omfattning. Seklet har fört med sig många nya byggnadsmaterial och byggnadstekniker. Byggnader som uppfördes i

början av 1900-talet är idag ofta kraftigt moderniserade. Är de det inte, så kan de uppfattas som mycket ålderdomliga.

Landsbygd

Landsbygdens befolkningsminskning blev alltmer påtaglig under 1900-talets senare hälft och idag kan vissa delar av länet räknas som glesbygd. Lantbruken har lagts ner, byarna har avfolkats, jordbruksmarken har växt igen, ekonomibyggnader har rivits och mangårdsbyggnaderna har blivit sommarbostäder.

Fritid och semester är fenomen som uppstått till följd av lönearbetet. En social breddning på semesterorterna kom efter semesterlagstiftningens införande i slutet av 1930-talet. Sportstugor och fritidshus uppfördes utmed kusterna där fritidsområden belägna nära tätorter och med goda kommunikationer sedan dess varit mest attraktiva.

Macken och brandstationen i Mörtfors. En av många tätorter som växte fram under 1800-talet. Foto Per Lindegård.

Tidigare indelningar av Kalmar läns kulturlandskap

I Sveriges Nationalatlas delas hela riket in i kulturlandskapsregioner. Fem av dem berör Kalmar län. Observera att det i flera fall rör sig om delar av större regioner som även omfattar områden i angränsande län.

1. Del av Norra Götalands kustbygd - kustområden i Västerviks och Oskarshamns kommuner Fiskarbönder. Öar med faluröd trähusbebyggelse. Sjö- och havsnära samhällen med tidig industri.
2. Del av Nordöstra Småland - inlandsområden av Västerviks och Oskarshamns kommuner, Vimmerby Hultsfreds, och Högsby kommuner samt norra delarna av Mönsterås och Nybro kommuner Ensamgårdar och små byar. Ställvis större, reglerade byar. Få och små städer. Vimmerby med välbevarad förindustriell stadskärna.
3. Södra Smålands kustbygd - Kalmar och Torsås kommuner, merparten av Nybro kommun och en mindre del av Emmaboda kommun Stora, moderna jordbruk. Större egendomar (herrgårdar). Fritidsbebyggelse. Skogsbygd med enstaka hemman. Kalmar med fästningsplan och trafikleder.
4. Del av Mellersta och södra Småland - länets tre sydvästra socknar, tidigare Kronobergs län Nedlagda ensamgårdar. Möbelindustri. Glasbruk.
5. Öland - Borgholms och Mörbylånga kommuner Agrar karaktär. Livsmedelsproduktion. Radbyar, bebyggelsen ej utflyttad från byn. Putsade stenhus.

I Kalmar läns kulturmiljöprogram, *Ett läns utveckling*, pekar Britt-Marie Hammarskiöld sammanfattningsvis ut fyra områden i länet, utifrån deras kulturmiljöinnehåll. Endast de tydligaste regionerna redovisas och delar av länet faller helt utanför den gjorda indelningen. Regionerna redovisas inte på någon karta, men Hammarskiöld anger i text ungefär vilka områden som avses genom att ange vilka kommuner som berörs.

1. Tjusts sprickdalslandskap - ungefär Västerviks kommun Fiskebönder. Agrar bebyggelse med bryggor, båthus, sjöbodar. Fritidshus, marinor. Bruksorter, järnbruk. "Tjustempir".
2. Skogsbygderna - nordvästra delen ungefär Hultsfreds, Vimmerby och Högsby kommuner. Sydvästra delen ungefär Emmaboda och Nybro kommuner Skogsbönder. Skogsindustri, träindustri. Träkyrkor i nordvästra delarna. Glasbruk och pappersbruk i sydvästra delarna. Järnvägen betydelsefull.
3. Möreslätten - ungefär Torsås och Kalmar kommuner Jordbruksbönder, jordbruk och kreaturskötsel. Saluslöjd. Båtbyggeri.
4. Öland - Borgholms och Mörbylånga kommuner Handelsbönder. Handel och sjöfart. Radbyar. Stenindustri, livsmedelsindustri, jordbruksprodukter och fisk. Turism. Fritidshus.

I *Industrins tidevarv* delas Kalmar län in i fem industrihistoriska huvudområden av Jan Christensen. Arbetet ger en föreställning om vilka typer av industrimiljöer som kan förväntas finnas i respektive område och ger en indikation på i hur hög utsträckning regionerna berörts av industrialismens byggnadskultur, det vill säga nybyggnation under slutet av 1800-talet och 1900-talet.

1. Norra och Södra Tjust
Järnindustri. Stabil befolkningsutveckling i anslutning till bruksorterna 1865-1960.
2. Kuststräckan söder om Tjust, norr om Möre
Flera betydande industrier. Stenindustri. Stark industriell utveckling.
3. Inlandsregionen
Järnbruk. Möbelindustri. Delvis svag industriell utveckling.
4. Mörebygden och länets sydvästra skogstrakter
Livsmedelsindustri. Järnbruk som blev glasbruk.
5. Öland
Sten- och cementindustri. Svag befolkningsutveckling 1865-1960.

Ny regional indelning av Kalmar läns kulturlandskap

De tidigare indelningarna har, med några undantag, stora beröringspunkter med varandra och bekräftar länets huvudsakliga karaktär med avseende på kulturmiljön. De har också det gemensamt att de kan upplevas allt för grova för att kunna spegla den rika mångfald som länet besitter. I detta sammanhang har vi därför delat in länet i sex huvudregioner varav fyra i sin tur kunnat delas in i totalt tolv underregioner.

Denna indelning är att betrakta som en hypotes som i takt med att de systematiska kunskaperna om länets kulturmiljöer ökar kan komma att justeras och förfinas, eller förenklas.

Den regionala indelningen

I. Norra Sprickdalslandskapet

I:a Tjust

I:b Norra kusten och urbergsskärgården

I:c Misterhult

II. Mellersta skogsbygderna

II:a Norra moränkullelandskapet

II:b Åsbebyggelsens landskap

II:c Möres skogsbygder

II:d Moränskärgården med kustområdet

III. Höglandsdelen

III:a Glasriktet

III:b Mellersta höglandsdelen

III:c Bullerbybygden

IV. Emåns och Stångåns dalgångar

V. Möres slättbygder

VI. Öland

VI:a Södra Öland

VI:b Norra Öland

Karaktärsbeskrivningarna

I karaktärsbeskrivningarna har vi främst tagit fasta på de egenskaper som är kännetecknande för respektive region medan de aspekter som är likartade över stora delar av länet i mindre om-

fattning kommenteras. Att stora andelar av husen är rödfärgade är visserligen karaktärsgivande men föga särskiljande, medan Ölands stenarkitektur är det.

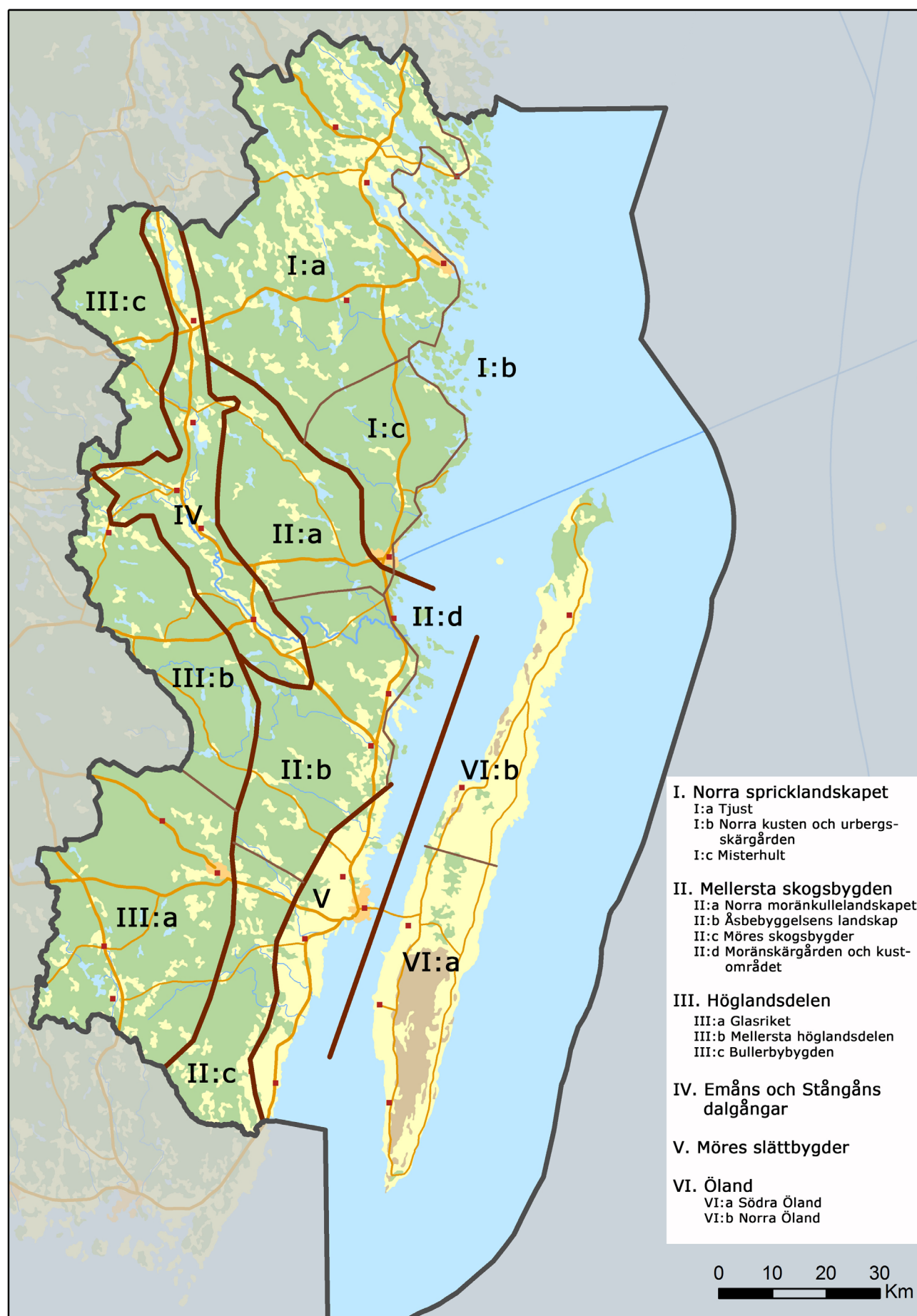
Stenmurar och odlingsrösen förekommer över i stort sett hela länet men noteras endast där de får anses spela en särskilt viktig roll för landskapsbilden.

Andra företeelser, som exempelvis kommunikationsstrukturen är en regionsöverskridande företeelse och svår att passa in i denna struktur. I vissa områden har den emellertid en så lokal prägel att den får anses betydelsefulla för karaktären.

Beskrivningarna inleds med en text för varje huvudregion som ger en övergripande redogörelse för landskapets huvuddrag och de aspekter som är gemensamma för hela området. Därefter följer en beskrivning av varje enskild delregion. Omfattningen på dessa är dels avhängig landskapets komplexitet, dels hur pass stor respektive begränsad kunskap som varit tillgänglig om den fysiska miljön.

Norra Målatorp, Emmaboda kommun. Foto Tomas Järnetun.

I. Norra sprickdalslandskapet

Området utgörs av ett relativt sjörikt sprickdalslandskap där merparten ligger under högsta kustlinjen. Jordbruket är därför hänvisat till de sedimentjordar som avsatts på landskapets lägre liggande partier medan de mellanliggande skogshöjderna är relativt magra där tallen dominerar över granen. Mot kusten ökar inslaget av lövträd där framför allt eken är karaktärsgivande.

I:a Tjust

Landskapet och kulturmiljön har tydliga paralleller med intilliggande områden i Östergötland. Dalgångarna, tjustarna, löper i huvudsak från nordväst till sydöst, som till exempel Uknadal. Men ibland löper de också i nord-sydlig riktning, som i Hjorted. Landskapet domineras av mellanbygdens karaktär men rena skogsbygd återfinns i nordväst.

Den agrara bebyggelsen omfattas av små och mellanstora byar med oregelbunden karaktär, men med inslag av reglerade radbyar, exempelvis Kolsbro. Gårdarna har ibland sina huvuddrag enligt den så kallade götisk gårdsformen, där den långsmala tomten delas av en mur eller ett staket i mangård med boningshus och fägård med ekonomibyggnader. Gårdarna är dock inte kringbyggda och sluter vanligen inte till mot bygatan. Gårdarna och byarna ligger lokaliserade längs dalgångarnas sidor eller på impediment i jordbruksmarken.

Av den äldre agrara byggnadskulturen framstår enkelstugan med två våningar mer typisk här än på andra håll i länet. En specifik byggnadsdetalj är de foderlösa fönstren. Boningshusen är oftast klädda med rödfärgad lock- eller locklistpanel och en vanlig variant är en ”hybrid” mellan de båda. Fasaderna har sällan oljefärgsmålats eller klätts med andra fasadmateriäl.

Sprickdalslandskap, Ukna Foto. Leif Gustavsson.

Vy över Vinäs, Västra Eds socken. Foto Leif Gustavsson.

De flesta ladugårdar är stora och högresta, ibland byggda på höga stenfötter åt dalsidan. Terrängens nivåskillnader har kunnat utnyttjas för inkörsbryggor till loften. De många stora tegeltaken utgör ett påfallande inslag i landskapet.

Tjust karaktäriseras också av sina många herrgårdsmiljöer med tillhörande godslandskap, inte sällan lokaliserade i enlighet med natursköna principer intill någon sjö. Vid dessa gårdar finns

ett stort och åldersmässigt sammansatt byggnadsbestånd, ibland med riktigt ålderdomliga byggnader.

Ett säreget drag hos flera av dessa herrgårdar är mangårdsbyggnader utförda i empire, så kallad *Tjustempire*. Till herrgårdsmiljöerna hör också bostadshus för de anställda, parkmiljöer och ansevliga ekonomibyggnadskomplex med rymliga byggnader. En del av herrgårdarna har anlagts som bruksherrgårdar. Även vid de mer jordbruksbaserade herrgårdarna har man ofta drivit olika tidigindustriella rörelser, till exempel tegelbruk, kvarnar, sågar, spikhammare, och en del sådana byggnader kan ännu finnas kvar.

Landskapsutnyttjandet i Tjust har lång kontinuitet och har genererat ett antal centralbygder som bland annat kan identifieras med hjälp av ortnamnsformernas slutled, till exempel -sta, -rum, -by, -inge, men också genom fornlämningsbild. Gravfält från järnåldern är därför relativt vanliga.

Stensnäs herrgård. Tjustempir. Foto Henrik Åsenius.

Än mer påfallande är emellertid de fornlämningsmiljöer intill kustlandet som bland annat består av monumentalt belägna bronsåldersrösen.

Vid sidan av Västervik saknar Tjust större orter. Staden, som har medeltida anor, präglas av sin rutnätsplan från 1600-talet men också av sin välbevarade trähusbebyggelse.

Många av områdets mindre tätorter har en bakgrund som bruksorter; Ankarsrum, Gunnebo, Överrum med flera, vilket fortfarande delvis präglar bebyggelsens planstruktur och byggnadstradition. I dessa orter utgör bruksområdet, med olika generationer av verksbyggnader, ett dominerande inslag.

Bruken omges av en varierad bebyggelse som vittnar om orternas livaktighet under hela 1900-talet: villa- och radhusmiljöer, enstaka hyreshus, äldre butikslokaler, ett par fristående moderna dagligvarubutiker, olika kommunala byggnader och fritidsanläggningar. Några mindre industrilokaler, en del av dem är ännu i bruk, finns vanligen också på orterna. De har ofta uppkommit som avknoppningar av och/eller underleverantörer till bruken. Typiska för bruksorterna är de olika generationerna av inbördes lika bruksarbetarbostäder som uppförts av industrin.

Järnbruken har dominerat regionens industriella liv sedan 1600-talet. Råvaran fick man delvis från lokala malmfyndigheter. I Tjust finns fortfarande lämningar efter både koppar- och järngruvor, exempelvis järn i Ukna och koppar/kobolt i Gladhammar/Solstad.

Få större industrier har tillkommit under 1900-talet, förutom i Gamleby och Västervik. Det är glest mellan tätorterna. I de föga utbyggda kyrkbyarna och stationsorterna har det vanligen bara funnits enstaka småindustrier som kvarn, mejeri eller någon mindre verkstad.

Industrialismen har haft en begränsad verkan i dessa miljöer och de byggnader som tillkommit under 1900-talet inskränker sig till några få vil-

lor, ett par av dem med butikslokaler i bottenvåningen, en skola och kanske ett kommunalhus.

Ankarsrums bruk. Foto Coco Dederling.

I:b Norra kusten och urbergsskärgården

Skärgården är i huvudsak en landskapsmässig fortsättning av fastlandets naturgeografiska struktur men med en mer småskalig karaktär. Med några få undantag har odlingsverksamheten där varit hänvisad till smala, lerfyllda, sprickor i urberget medan de omgivande hållmarkerna traditionellt sett varit föremål för bete. Hålltallskogen dominerar vegetationsbilden medan det lövinslag som återfinns på öar med lite bättre jordmån indikerar igenväxande kulturmärken, vilket i huvudsak är ett resultat av 1900-talets negativa jordbruksutveckling.

Bebyggelsen består av små och medelstora byar, i allmänhet tillkomna i samband med hemmansklyvningar av ensamgårdar under andra hälften av 1700-talet och 1800-talet. De relativt stora bosättningarna står sällan i proportion till de agrara resurserna, utan ska ses i relation till ett sammansatt näringsliv där sjöfångsten varit lika viktig och periodvis mer betydelsefull än jordbruket.

Lokaliseringen av bebyggelsen har följt andra principer än i fastlandsbyarna. I skärgården har det varit behovet av ett fördelaktigt hamnläge, helst i söderläge som dikterat villkoren.

I anslutning till hamnen har, med något undantag, gårdarna en oregelbunden lokalisering men med en viss zonering på grundval av byggnadernas traditionella funktion. Längs ned mot sjön återfinner man båthus och fiskebodar, där efter mangårdsbyggnader och ovanför dessa, lantbrukets ekonomibyggnader.

Skärgårdshemmanens byggnader liknar dem på fastlandet. Den största skillnaden ligger i sjöbodarna, som i denna region har formen av båthus. Båthusen i Tjust ligger ofta vinkelrätt mot stranden, medan Misterhults båthus vanligen placerats så de ligger utmed stranden.

På ett antal öar finns en avvikande bebyggelse, antingen i anslutning till bybebyggelsen eller som ensamliggande enheter, bland annat med bakgrund som lotsstationer.

Fiskelägen, som är relativt vanliga i andra skärgårdar norr om Kalmar län, har inte bevarats i någon särskild omfattning. Endast på en ö finns fortfarande bebyggelse efter ett fiskeläge kvar.

Tätorterna längs med kusten, av vilka flera kan ha ursprung som fiskelägen eller köpingar, präglas delvis fortfarande av deras historiska roll för varvsindustrin, som lastage- och hamnplatser. Av dessa är det endast Oskarshamn, som tidigare hette Döderhultsvik, som växt till ett stadspräglad samhälle.

Idag präglas skärgården och kusten av turism och fritidssektorn. Utöver ett antal campingplatser och hamnar för fritidsbåtar vid kusten och på öarna är det framför allt fritidsbebyggelsen som uttrycker detta förhållande.

Etableringen av fritidshus, särskilt under andra hälften av 1900-talet, har dock givit olika karaktär i norra respektive södra delen av området. I Tjustdelen underlättade de privatiseringseffekter som laga skiftet medförde en friare avstyckning av tomter och uppförande av ändamålsenliga sportstugor.

Sladö, Tjust skärgård. Foto Leif Gustavsson.

I Misterhults skärgård där äldre former av samfällt ägande i högre utsträckning blev kvar blev fritidsboendet i större omfattning hänvisat till gårdarnas traditionella tomtmarker. Inte sällan valde man att bygga om äldre ekonomibyggnader, medan holmar och utkantsområden i mindre utsträckning blev föremål för bebyggelse.

Ur fornlämnings synpunkt är det framför allt de så kallade tomtningarna som utgör karaktäristiska inslag. Det är lämningar efter vad som sannolikt utgjort grunder för enkla bostäder vid fiskarfängen under medeltid.

Industriellt förknippas kusten kulturhistorisk med en relativt omfattande stenindustri. Av de moderna inslagen framstår Oskarshamns kärnkraftanläggning i all sin monumentalitet vid den gamla fiskar-/bondbyn Simpevarp som ett en av de mest påfallande symbolerna för länets, men också landets, industrialism.

Brukskontorsbyggnaden vid Silverdalens pappersbruk.
Foto Per Lindegård.

I:c Misterhult

I jämförelse med sprickdalslandskapet i Tjust med sina stora dalgångar som regelbundet löper i sydöstlig-nordvästlig riktning är sprickbildningarna i Misterhult påfallande oregelbundna med smala och starkt profilerade sänkor i ett i övrigt relativt plant och magert granitpenneplan.

Den agrara bebyggelsen domineras av ensamgårdar och småbyar vars bebyggelse inte sällan ligger lokaliserade på låga hällklackar, även om

större jordbruksenheter, som exempelvis Misterhults gård, finns.

Som ett resultat av relativt sent genomförda laga skiften präglas byggnadsbeståndet av yngre bebyggelse. Mangårdsbyggnaderna är inte sällan av så kallad frontespismodell och ibland reveterade med utsirade omfattningar kring fönstren.

En möjlighet är att Oskarshamns stenstad och den relativt tidiga industrialiseringen fört med sig nya ideal. De äldre boningshusen liknar dem i Tjust, men har alltid fönsterfoder.

Misterhult är ett av de områden som drabbats hårt av jordbruksnedläggelse efter andra världskriget. Stora andelar av den redan tidigare begränsade jordbruksmarken har försvunnit. På flera håll finns emellertid exempel på traditionella bymiljöer som illustrerar områdets historiska särprägel. Stensjö by norr om Oskarshamn är ett exempel.

Området karaktäriseras också av rika fornlämningsmiljöer från främst bronsåldern med gravar och boplatssområden.

Skärgårdshemman på Strupö i Misterhults skärgård.
Foto Per Lindegård.

II. Mellersta skogsbygderna

Skogsbygderna en bit in från kusten ligger till största delen under högsta kustlinjen och kan betraktas som en småkuperad övergångszon mellan kust och högländ. Ett relativt tjockt och blockrikt moränlager har medfört karaktärsdrag som kan förknippas med det typiskt småländska odlingslandskapet med avseende på småskalighet och landskapselement, som odlingsrösen, stenmurar etc, liksom grandominerade skogar. Här finns emellertid också inslag av sedimentjordar i oregelbundna sprickdalar.

Närmare kusten där det är flackare återfinns landskap med mellanbygdens karaktär medan den småskaliga inslagen återkommer i områdets skärgårdsdel.

II:a Norra moränkullelandskapet

Småbrutet landskap med inslag av mindre sprickdalar, moränkullar och barspolade håll-

marker. Det varierade landskapet utgör grunden för en blandning av olika bebyggelseformer med ensamgårdar, mindre byar och mellanstora byar som stundtals har skogsbygdens karaktär men som exempelvis i Bråbygden också hänger samman i större bygder.

Den uppsplittrade landskapsbilden förstärks av ett i det stora hela småskaligt odlingslandskap med en mosaik av åker- och betesmarker och igenväxande ängsmarker. De senare har inte sällan ett stort inslag av ädellövvegetation som i sin tur anses vara gynnad av månghundraårig hävd.

Byarna består i huvudsak av oregelbundna, med mer eller mindre täta, klungformer. Emellertid finns också en relativt stor andel reglerade radbyar, av vilka de flesta tycks ha utformats i samband med att byarna storskiftades under slutet av 1700-talet eller början av 1800-talet.

Stensjö by. Foto Lennart Johansson.

Det agrara byggnadsskicket varierar. Det är emellertid inte ovanligt med stora mangårdsbyggnader i dubbla våningar med parstugans, enkelstugans eller annan planform från 1700-talet eller tidigt 1800-tal. Men det finns självklart också yngre stilformer representerade.

Både på de äldre och på de yngre husen finns inte sällan en tandad snickerifris som löper i fönsternas ovankant och/eller utmed takfoten.

Området tycks ingå i ett bälte tvärs över de centrala delarna av länet där reveterade mangårdsbyggnader uppförda eller renoverade omkring sekelskiftet 1900 är vanliga. Flera av dessa reveterade mangårdsbyggnaderna har utsirade fönsteromfattningar i slätputs. En möjlighet är att Oskarshamns stenstad och den relativt tidiga industrialiseringen fört med sig nya ideal även i detta område.

I flera avseenden förefaller området vara ett reliktområde för många äldre drag i odlingslandskapet. Trägårdesgårdar tycks exempelvis här ha brukats längre fram i tiden än på många andra håll. Denna bild förstärks för övrigt av särskilda landskapssatsningar, speciellt i och omkring Bråbygden. Detta är också ett av kärnområdena för bevarade madhus, ängslador.

Avsaknaden av fornlämningar och ortnamns karaktär vittnar om att etableringen av ett fast bosättningsmönster i huvudskak skedde under medeltiden.

II:b Åsbebyggelsens landskap

Området karaktäriseras landskapsmässigt av en serie rullstensåsar som löper från sydöst mot nordväst. Kring dessa åsar är merparten av den agrara bebyggelsen lokaliserad. Denna domineras av småbyar vars bebyggelse ligger på glesa rader längs med höjdryggarna.

Åkerlandskapet är relativt sammanhängande och sträcker sig längs med åsarnas sluttningar och de flackare markerna nedanför, de senare utgörs inte sällan av ängsmarker som uppodlats under 1800-talet.

Odlingsrösen och hamlade träd i Bråbygden, Oskarshamns kommun. Foto Länsstyrelsen

Åsarnas krön, som traditionellt sett utgjort byarnas betesmarker, är idag skogklädda, huvudsakligen med tall. Mellan åsryggarna är byarna små och hänvisade till svaga och oregelbundna moränhöjder vilket också präglar byarnas mosaikartade odlingslandskap med en inte sällan påfallande splittrad åkerstruktur.

Beroende på laga skiftets effekter under 1800-talet har bebyggelsen en gles eller samlad klungform. Det relativt flacka markerna är rika på mossmarker och mindre sjöar av vilka ett stort antal blivit föremål för sänkning och uppodling under 1800-talets slut och 1900-talets första hälft.

Mot kusten har förutsättningen för odling varit bättre och där har därför ett odlingslandskap med mellanbygdens karaktär kunnat växa fram. Där återfinns också stora byar, inte sällan med relativt sammanhållen struktur liksom exempel på reglerade radbyformer.

Fornlämningsbilden i kombination med ortnamnen, där slutled på -måla, -bo och hult är rela-

tivt vanligt, ger ett i huvudsak medeltida intryck. De mer sammanhållna bygderna, särskilt kring Mönsterås, förefaller emellertid ha en längre kontinuitet att döma av gravfält från brons- och järnåldern.

Rullstensåsarnas mycket långvariga betydelse för kommunikationsstrukturen har i kombination med vattenkraften från åarna, bland andra Emån och Alsterån, varit betydelsefull för områdets industrihistoria. Detta har i sin tur sin tur präglat bebyggelsestrukturen.

Kring vattendragen har en utvecklad industri funnits. Emåkvillen med angränsande områden i Fliseryd, är ett av länets mest utpräglade tidig-industriella centra, med kvarnar, stampar, handpappersbruk och Fliseryds krutbruk. I Blomstermåla har flera större industrier anlagts invid Alsterån och järnvägen.

I de norra delarna av regionen finns en stark pappersbrukstradition, med både många handpappersbruk och många industripappersbruk. Idag är de alla nedlagda.

Högsbyåsen. Foto: Per Lindegård

II:c Möres skogsbygder

Möres skogsbygder kännetecknas av ett flackt och sjöfattigt landskap där det brukade delarna framträder som öar i ett skogslandskap, mer sällan sammanhängande som större bygder.

Skogsmarkerna utgörs av blandskogar med större inslag av lövvegetation än i övriga länet också utanför den traditionella inägorna. Den agrara bebyggelsen består av ensamgårdar och mindre byar med oregelbunden och mer eller mindre väl sammanhållna klungformer beroende på hur effekten av laga skiftet under 1800-talet har tagit sig uttryck.

Vad beträffar gårdarnas mangårdsbyggnader finns, särskilt i trakterna kring om Torsås, exempel på ett konstaterat regionalt särdrag med ett enhetligt fasadspråk. Fasaderna har en dekorativ och klassicerande panelarkitektur uppbyggd av likartade formelement. Den så kallade *Torsåspanelen* utmärks av ljusa oljefärger, friser med bågformer under fönstren och takfoten samt att husen vanligen har gavelformade fönsteröverstycken och avvikande, ofta liggande panel under bottenvåningens fönsterrad.

Odlingslandskapet ger ett splittrat intryck med påfallande osammanhängande och småskaliga åkermarker och igenväxande, lövskogsklädda, kulturmarker.

Området förefaller tidigare ha varit rikt på förekomsten av våtmarker, vilka i stor omfattning blivit föremål för uppodling.

Avsaknaden av förhistoriska gravfält antyder att områdets bebyggelsestruktur huvudsakligen är från medeltid och senare. Vad beträffar fornlämningar i övrigt innehåller området en av de mest omfattande koncentrationerna av lämningar efter lågteknisk järnframställning i länet.

I Möres skogsbygder framstår svarverifabriker, så kallade bobinfabriker, som en speciell industritradition. I de södra delarna finns en traditionellt småskalig slöjdindustri.

Gavelformade överstycken på fönster är ett av kännetecknen för Torsåspanelen som finns i den sydligaste delen av Möre. Här Ängelund, Torsås. Foto Tomas Järnetun.

II:d Moränskärgården med kustområdet

Områdets öar är i vissa avseenden en naturlig fortsättning på fastlandets moränformer. Topografin är emellertid flack och åsbildningarna är utslätade med hjälp av havets krafter. Många öar domineras av hällmarker, ofta bestående av sandsten, och har en vegetationsbild där hälltallskogen är vanlig. Andra har ett tjockare moräntäcke med stort sandinslag. Där dominerar granskogen och på vissa öar även lövvegetationen.

Bebyggelsen består huvudsakligen av små och mellanstora byar vars utformning varierar mellan väl sammanhållna klungformer och mer spridd bebyggelse. Laga skiftets effekter på bebyggelsen i form av utflyttningar förefaller ha haft större effekter än i urbergsskärgården i norr.

Byarnas lokalisering har i viss utsträckning diktats av goda hamnlägen men till skillnad mot urbergsskärgården är att man i moränskärgården också finner byar och gårdar utan direkt kontakt med sjön. I dessa fall tycks istället anknytningen till jordbruksmarken ha prioriterats.

Moränskärgård utanför Mönsterås kust.
Foto Leif Gustavsson.

De äldre, traditionella mangårdsbyggnaderna är vanliga som boningshus på gårdarna. Goda konjunkturer i fisket under slutet av 1800-talet innebar emellertid på flera öar en nyinvestering av byggnadsbeståndet och de domineras därför av relativt yngre hustyper.

Odlingslandskapet är småskaligt men med en relativt sammanhållen åkermark, dock kompletterad av mindre vretar, horvor, utspridda på utmarken. Som en följd av öarnas moräninnehåll har också århundraden av stenröjning resulterat i uppförandet av stenmurar och odlingsrösen som bidrar till det genuint småländska i denna skärgård. Bilden av det traditionella landskapets karaktär kompletteras här emellertid av strandängar/-beten som i viss omfattning fortfarande hävdas.

Längs kusten finns ett antal godslandskap med tillhörande herrgårdsmiljöer. Flera har medeltida bakgrund som sätesgårdar med en direkt anknytning till bosättningarna i skärgården.

Att döma av fornlämningsbilderna förefaller större delen av skärgårdens bebyggelsebild vara av medeltida ursprung. Enstaka gravanläggningar finns visserligen men det är osäkert huruvida dessa kan knytas till fasta bosättningar. Av fornlämningsarna är det annars så kallade tomtningar karaktäristiska inslag. Det är lämningar efter vad som sannolikt utgjort grunder för enkla bostäder vid fiskarfängen under medeltid.

Flera av kustens tätorter har bakgrund som köpingar eller lastageplatser med handel och sjöfart som viktiga förutsättningar. Till dessa har många andra sjöfartsfunktioner varit knutna som till exempel lotsstationer och varv etc.

Vid sidan av Mönsterås, som växte till en mindre stad, har flera av tätorterna längs kusten kvar ett ålderdomligt, stadsliknande, bebyggelsemönster med inslag av äldre byggnadsbestånd.

Som ett av de mer monumentala inslagen längs kusten reser sig Mönsterås pappersmassafabrik som en nutida arvtagare till inlandets pappersbruk.

Enkelstuga i Skinnskälla, Hultsfreds kommun. Foto Per Lindegård.

III. Höglandsdelen

Området utgör den östligaste delen av Sydsvenska höglandet och ligger i sin helhet överhögsta kustlinjen. Detta har haft avgörande betydelse för den agrara näringen och odlingslandskapets organisation. Sedimentjordar saknas i stort sett och man har därför varit hänvisad till moränhöjder där den osorterade jorden har en större andel finmaterial.

I de södra delarna är terrängen relativt flack medan den i norra delen är skarpt bruten med många gånger dramatiska höjdskillnader. Sänkorna är ofta sjöriska och huvuddelen av kommunikationsstråken är knutna till dessa, liksom flera mindre industriorter vars traditionella anknytning till vattenkraften präglar lokaliseringen. Skogen är att betrakta som blandskog men med granen som dominant trädslag.

Den primära agrarbebyggelsen med omgivande odlingslandskap är påfallande ofta knuten till moränhöjder där inte sällan krönen är uppodlade medan de nedre delarna av sluttningarna utgörs av betesmarker eller, igenväxande kulturmarker med lövvegetation och granplanteringar. Mer perifert i markerna finns fortfarande mindre vretar som brukas. Merparten av dessa, av vilka många ursprungligen uppkommit som ett resultat av svedjebruk eller idag ödelagda torpeteringar, torde dock vara granplanterade.

Byarna är primärt lokaliserade till höjdernas sluttningar medan den sekundära, inte sällan vid laga skiftet utflyttade bebyggelsen, kan inta högre lägen i terrängen. I mer perifera lägen återfinns ofta torpbebyggelse. Denna bör ses som en karaktäristisk bebyggelsekategori i denna regi-

on. Torpen var på vissa håll permanentbebodda långt fram i tiden. Många av de små torpstugorna ligger ännu kvar och många utnyttjas som fritidshus. Ofta är torpens omgivningar på väg att växa igen och ekonomibyggnaderna förfallna eller rivna.

Gårdarnas byggnadsbestånd hör till väsentliga delar 1800-talet och det tidiga 1900-talet till. Mangårdsbyggnaderna har i norr ofta enkelstugans, i söder ofta parstugans planform. Det är heller inte ovanligt att gårdarna innehåller byggnader som är ännu äldre, exempelvis loftbodars, vilket kan ses som en rest av månghussystemet.

I regionen har det funnits en lång tradition av träkyrkobyggnader, vilken dels kan förklaras av att trakterna är mycket skogrika, men också som ett resultat av att de relativt små församlingarna inte var särskilt bemedlade och därför inte kunde bekosta en stenkyrka. Idag finns endast träkyrkorna i Pelarne och Kråksmåla kvar, som två av totalt fyra äldre träkyrkor i Kalmar län.

III:a Glasriket

Området kännetecknas landskapsmässigt främst av en serie kilometerlånga moränryggar, så kallade drumliners, till vilka byarna är anpassade. Detta är särskilt tydligt i trakterna kring Emmaboda. Som en följd av höjdernas relativt homogena former är åkerstrukturen tämligen väl sammanhållen till sin karaktär. Bebyggelsen består huvudsakligen av små och medelstora byar, ofta med en tät klungstruktur och i en del fall med radbyns form. Laga skiftet förefaller endast i begränsad omfattning ha påverkat den primära bebyggelsen genom utflyttningar.

Vid sidan av dessa byar finns emellertid också enheter med mindre sammanhållen karaktär både med avseende på bebyggelse och odlingslandskap.

Mangårdsbyggnaderna är vanligen varianter av rödfärgade tvåvånings parstugor, från mitten av 1800-talet. Även envåningsbyggnader med en relativt bred frontespis är förhållandevis vanliga.

Orrefors samhälle med glasbruket i blickfånget. Leif Gustravsson 2006.

Frontespisen har inte sällan ett trekantigt fönster överst, en fönsterutformning som ibland även förekommer på husets gavlar. Ekonomibyggnaderna är ofta helt i skiftesverk av timmer, låga och smala.

Området har under 1800-talet och 1900-talet varit föremål för omfattande sjösänkingsföretag och utdikningar av mader, som odlats upp, bland annat intill Lyckebyån.

I anslutning till moderna uppfördes ängslador, madhus, av vilka ett stort antal ännu finns bevarade i en omfattning som saknar motsvarighet i övriga länet.

Att döma av fornlämningsbilden och ortnamnen etablerades den fasta bebyggelsen huvudsakligen under medeltid. Bland annat tillkom då ett stort antal enheter med efterledet -måla, i betydelsen utmätt område. Det aktuella området utgör, tillsammans med angränsande områden i Kronobergs och Blekinge län, ett kärnområde för denna ortnamnskategori.

Vad beträffar fornlämningar är, i likhet med Möres skogsbygder, rester efter lågteknisk järnframställning rikligt förekommande. Särskilt i områdets norra del.

Den rikliga tillgången på skog och det relativt gynnsamma läget i förhållande utskeppningshamnar utgjorde grunden för en omfattande etablering av industrimiljöer. Tillsammans med angränsande områden i Kronobergs län, är det framför allt glasbruken, av vilka flera har ursprung som järnbruk, som dominerar det industrihistoriska landskapet. Trots att endast ett fåtal glasbruk fortfarande är i drift präglas många småorters fysiska miljö fortfarande av industritraditionen. Detta avtryck syns i hyttområdenas industrilokaler, bostadshusen och den övergripande strukturen.

I vissa samhällen, som Emmaboda och Nybro, har också snickeri- och möbelindustrin haft en stor betydelse och delvis präglat de industriella miljöerna.

Snickerifabriken Björnöströmsmöbel. Foto Lotta Lamke, Kalmar läns museum.

III:b Mellersta höglandsdelen

I jämförelse med Glasriket, III:a, är området relativt glest bebyggt. Det agrara landskapet är knutet till långa åssträckningar som löper från sydost mot nordväst, på vilka byarna ligger som pärlband. Bebyggelsen består av små och medelstora byar med täta eller mer glesa klungformer.

Odlingslandskapet är ofta påfallande småskaligt med en uppsplittrad åkerstruktur. Denna består av små och oregelbundna odlingsytor, inte sällan översållade med odlingsrösen. Däremellan utbreder sig betesmarker, vanligen glest bevuxna med blandlöv och gran. Dessa gräsmarker utgör vanligen rester av de historiska inägnornas slåtterytter och innehåller inte sällan ett rikt biologiskt kulturarv.

Många av byarna blev aldrig föremål för laga skifte. Den splittrade ägostrukturens utformning är istället ett resultat av sent genomförda storskiften. Ägostrukturen markeras ofta av stenmurar och trädgårdsgårdar vilket starkt bidrar till byarnas ålderdomliga karaktär.

Kännetecknande för traktens industrihistoriska tradition är träindustrin och då särskilt möbeltillverkningen i Virserum och trakterna däromkring.

Den typiska bullerbybyn. Här Sevedetorp, där filmerna om Bullerbyn spelades in. Foto Coco Dedering.

III:c Bullerbybygden

Topografiskt sett har området länets mest kupe-
rade terräng med stora höjdskillnader mellan
dalgångarna och de högre liggande delarna.

Den agrara bebyggelsen, bestående av ensam-
gårdar och småbyar, ligger vanligen på en slutt-
ning, lidläge, ner mot en sjö eller i anslutning
till någon moränhöjd. Drumliner är relativt van-
liga.

Odlingslandskapet är småskaligt men ofta med
väl sammanhållen åkerstruktur. Kring denna
återfinns ibland mindre betade partier som är
rester efter byarnas slåttermarker. Ofta innehåller
dessa fossil åkermark med ålderdomliga in-
slag av landskapselement, exempelvis odlings-
rösen.

Områdets mest karaktäristiska drag är byarnas
bebyggelseform där den reglerade radbyn är

mer frekvent förekommande än i någon annan
del av länets fastland.

Det förefaller dock som om bebyggelseformen
är tillkommen relativt sent, i samband med att
byarna blev föremål för storskifte och/eller vid
hemmanklyvningar.

Ännu i början av 1800-talet följde många lant-
mätare nämligen de medeltida principerna om
bebyggelsens laga läge. Gårdarna fick härmed
ofta också en regelbunden utformning med se-
parata ytor för mangården respektive ekonomi-
byggnaderna. Det är vanligt att mangård och
ekonomibyggnader delas av vägen.

Bystrukturens etablering i området är något
oklar. Till väsentliga delar bör de flesta byar ha
etablerats under medeltid och senare. Ett antal
gravfält i Pelarne, Rumskulla och Södra Vi visar
emellertid att området åtminstone delvis har en
förhistorisk bebyggelsetradition.

IV. Emån och Stångåns dalgångar

Centralbygder under högsta kustlinjen med slättlandskapets karaktär. Jordbruket är främst hänvisat till den flacka dalbottnens sedimentjordar som på vissa håll breder ut sig till fullåkerlandskap.

Madmarkerna närmast åarna utnyttjas på sina håll allttjämt som slåttermarker, medan de på andra håll vuxit igen med videbuskage. Längs dalgångarnas sidor betas fortfarande traditionella hagmarker.

Jordbruksbyarna är ofta stora med en väl sammanhållen bebyggelse, med den reglerade radbyn som planform. Laga skiftet har haft en begränsad effekt på bebyggelsen.

I de centrala delarna, åtminstone av Emådalen, finns förhållandevis få mangårdsbyggnader i äldre stil bevarade. De finns i högre grad i de angränsande skogstrakterna. De äldre boningshu-

sen är oftast rödfärgade parstugor eller varianter av parstugan som dubbelkammarstugor eller sidokammarstugor i två våningar. I linje med vad som gäller för länet som helhet, så är enkelstugor vanligare i de norra delarna av området.

På många gårdar i jordbruksbygderna har man låtit uppföra helt nya boningshus från 1860- till 1900-talen. Ibland snickerivillor, men mer ofta reveterade hus i frontespisstil. Det är inte heller ovanligt att äldre boningshus reveterats vid denna tid. Den mellersta delen av regionen sammanfaller med det område i länet som generellt sett skiftats sent och som satts i samband med ett hypotetiskt bälte där det är vanligt med putsade, reveterade mangårdsbyggnader. Ofta är det fråga om spritputs med slåtputsade omfattningar med tillägg i form av fantasifulla ornament, en slags putsad variant av snickarglädje.

Stångådalen. Foto Leif Gustavsson.

I regionens mellersta delar, i trakterna av Järreda-Målilla-Virserum, finns också en rik snickeritradition, med ornerade dörrar och rika lövsågerier.

Bosättningshistorien har en lång kontinuitet, vilket bland annat kommer till uttryck i gravfält från järnåldern och ortnamnens förhistoriska karaktär.

Områdets många tätorter har olika karaktär och bakgrund. Gemensamt för dem flesta är deras fördelaktiga läge mellan höglandet och kusten, intill många gånger uråldriga kommunikationsstråk.

Flera orter har haft traditionella marknadsfunktioner som exempelvis trästaden Vimmerby, vars senmedeltida stadsplan fortfarande präglar gatunätet i delar av staden.

För andra har järnvägen haft avgörande betydelse för sin tillkomsten, vilket i Hultsfreds fall

hängde samman med dess roll som regementsort.

Till detta kommer också tillgången till vattenkraft som tidigt attraherat industrisatsningar. Järnbruket i Storebro och dess masugn i Hagelsrum är exempel på detta.

Orterna kännetecknas av småskaliga, idag ofta tomma, verkstads- och fabriksmiljöer. Många av denna typ av miljöer har för övrigt redan rivits. Bostadsbebyggelsen på dessa orter utgörs framförallt av små villor från 1930- till 1950-talen. Det finns även hus från tiden kring sekelskiftet 1900, dels småstugor utmed infarterna, dels affärs- och bostadshus i anslutning till stationerna. En skola från 1950-talet, eller kanske ett centrumhus från det tidiga 1960-talet, illustrerar ofta ortens välståndsutveckling. De senast femtio åren har inte satt så stora avtryck i bebyggelsen.

Smedstugorna i Storebro bruk i Vimmerby kommun. Foto Coco Dederling.

V. Möres slätt- och centralbygder

Centralbygder i ett flackt eller svagt böljande landskap som är fattigt på sjöar. Landskapet har mellanbygdens, och på sina ställen, fullåkerbygdens karaktär, med avbrott för löv- och bland-skogsklädda dungar och mindre barrskogspartier. Området ligger under högsta kustlinjen, men den relativt blockrika jorden har ändå nödvändiggjort stenröjning av stora mått.

Karaktäristiska småländska inslag i odlingslandskapet som till exempel stenmurar är därför inte ovanliga, trots åkermarkernas storskaliga och rationella karaktär.

Möres slättbygder har, vid sidan av Öland, under alla tider utgjort sydöstra Sveriges främsta jordbruksbygd, där viktiga delar av jordbruksutvecklingen tidigt anammades. Ett av många exempel på detta är utdikningar. De så kallade mörarna, sjöar och våtmarker som en gång gav

namn åt folklandet Möre torrlades och lades under plog under 1800-talet.

Till de mer traditionella inslagen i landskapsutnyttjandet hör de relativt omfattande strandbetena längs den sandiga kustremsan.

Väsentliga delar av området, särskilt norr om Kalmar, domineras av herrgårdarnas storskaligt planerade godslandskap, med rätlinjigt vägnät kantat av alléer. I övrigt präglas den agrara bebyggelsen av stora och mellanstora byar, lokaliserade till låga höjdsträckningar eller till lägre liggande partier i landskapet, ofta intill något vattendrag.

Gårdarna ligger i små klungor, men 1800-talsskiftena har också på många håll resulterat i en relativt splittrad bebyggelsebild. Inslag av reglerade radbyar finns men har en annan kulturhistorisk bakgrund än i övriga länet.

Möreslättnens storskaliga odlingslandskap. Foto Leif Gustavsson.

Till bondgårdarna hör mangårdsbyggnader som antingen är tvåvånings parstugor, eller rymliga 1½-planshus med frontespis av sen 1800-talsmodell. Merparten av dem är målade i ljusa oljefärger. Enkelstugor förekommer mer sparsamt. I området finns en snickeritradition som möjligen utvecklats under inflytande från Kalmars borgarhus. Många av boningshusen har, möjligen redan under 1800-talets första hälft, försetts med panel, hyvlade lister, samt sågade detaljer. De har då samtidigt målats i ljusa oljefärger, vilket är tidigare än de flesta andra områden i länet. Fönsterfodren som inramar hela fönstret är ibland kantade av profilerade lister, så att en något som liknar en tavelram bildas kring fönstret. Även detta är ett byggnadsskick som spritts från Kalmarhusen.

I Torsåstrakten har snickeritraditionen vid mitten av 1800-talet omsatts i ett enhetligt fasadspråk, där samma formelement återkommer på många av mangårdsbyggnaderna. Möjligen har Torsås prästgård utgjort förlaga.

I området nordväst om Kalmar, kring Läckeby och Bäckebo, framträder den götiska gårdsformen stundtals tydligare än på andra håll. Det beror på att man där oftare har behållit den kringbyggda, slutna ladugårdsformen.

Flera av områdets herrgårdsbyggnader härrör från 1600-talet. Godsbildningen har fortsatt ända in på 1900-talet, då grosshandlare och andra ur ”penningaristokratin” slagit samman gårdar och byggt sig herrgårdslika mangårdsbyggnader. Därmed förstår man att områdets riktigt stora boningshus varierar i ålder, form och stil. Här finns panelklädda och reveterade träbyggnader, putsade stenbyggnader och byggnader med teglet synligt i fasad. Merparten av områdets herrgårdar är dock i gustaviansk stil, sent 1700-tal, tidigt 1800-tal.

Många av de större byarna, särskilt de som utgjort sockencentra, har utvecklats till mindre tätorter bland annat som en följd av järnvägens tillkomst. Flera av dessa gamla stationsorter fungerar idag som pendlingsorter till Kalmar.

Möre har ingen utvecklad skärgård men en kustremsa med kustsamhällen, bland annat med bakgrund som fiskelägen, lastageplatser och en köping, Bergkvara. Flera av dessa har haft viktiga hamnar och varv men också mer formella, kustanknutna funktioner som lotsstationer med flera.

Vid fiskelägena kan man finna enstaka bodar belägna på land och i sjön bryggor utan båthus. I anslutning till dessa platser finns också sommarstugor, främst sportstugor från 1900-talets andra hälft, men ibland även sommarvillor från 1900-talets första hälft.

Upplevelsen av landskapets och bosättningarnas långa kontinuitet förstärks av områdets rikedom på fornlämningar, med gravfält från järnåldern och monumentala bronsåldersrösen. Möres slättbygder präglas också av förhistoriska ortnamn.

Kalmars inflytande på sitt omedelbara omland har förstås alltid varit starkt. De stora motorvägar som skär genom slätten är ett modernt exempel på detta. Residensstaden, med sin sammansatta bebyggelsestruktur och sin mångfald av kulturhistoriska uttryck, utgör idag länets mest expansiva område.

VI. Öland

Ölands särprägel kan i hög grad definieras utifrån öns geologiska uppbyggnad. Jordarternas rika kalkinnehåll tillsammans med den svaga topografin, förutom längs den västra landborgen, samt de speciella hydrologiska förhållandena har skapat goda förutsättningar för en hög uppodlingsgrad i en utpräglad jordbruksbygd.

Lika viktig för landskapets karaktär är emellertid mångfalden av kulturhistoriska yttringar som i många avseenden saknar motstycke i landet. Dit hör i särskilt hög grad den agrara bebyggelsen bestående av de många reglerade radbyarna, med rötter i medeltidens skiftesideal. Radbyarna har i mycket liten utsträckning påverkats av 1800-talsskiftenas utflyttningseffekter.

Gårdarnas slutna former, den götiska gårdsformen, liksom den iögonfallande användningen av kalkflis i byggnadernas arkitektur förstärker intrycket av att vi rör oss i skogsfattiga delar av

länet. Ladugårdar, bryggghus, källare och sjöbodar är ofta murade i detta material. I boningshusen återfinns den vanligen endast i grunden och trappor.

De äldre boningshusen, liksom många ekonomibyggnader, är ofta uppförda i äkta skiftesverk i ek. Knuttimrade hus, vilket också är vanligt, är normalt ”importerade” från Småland.

Boningshusen är idag vanligen panelade, vilket gör att det inte alltid är lätt att avgöra vilken teknik som använts i stommen. Mangårdsbyggnaderna är oftast målade i ljusa oljefärger, framförallt på den södra delen av ön. Kännetecknande är exempelvis den allmänt utbredda förekomsten av äkta skiftesverk i ladugårdarna, det vill säga skiftesverk av plankor, inte av stockar.

Stråtaken och torvtaken har bestått längre än på fastlandet och mer vanliga än där. Vindskivorna

Borgs by. Här syns den götiska gårdstypen tydligt. Till vänster ligger Gråborg, en av ölands många fornborgar. Foto Leif Gustavsson.

kröns ofta av de för Öland typiska ”takkråkor-na” eller träspiorna. Där ladugårdarnas stråtak bytts ut, vilket vanligen skett först mot mitten av 1900-talet, har de normalt ersattas av korrugerade eternitplattor. Ekonomibyggnader med tegeltak är mindre vanligt. I vissa byar har också fasaderna till många mangårdsbyggnader klätts med eternit.

Till karaktärsdragen hör också landskapsutnyttjandet i sig, med betade alvar- och sjömarker och den uppodlade kalkmargeln. Detta sammantaget har, särskilt på den södra delen, givit upphov till ett påfallande öppet landskap.

På de flesta håll på ön utgörs fastighetsgränserna av stenmurar uppförda både av gråsten och kalkstensflisor. De senare är särskilt framträdande på alvaren och stenmurar av gråsten dominerar i sjömarkerna på öns östra sida.

Landskapsutnyttjandets mångtusenåriga tradition illustreras av den rika fornlämningsbilden. Konkreta lämningar efter markanvändningen i form av fossila hägnader och husgrunder från äldre järnåldern finns spridda över i stort sett hela ön. Fornlämningarna, särskilt de spektakulära gravfälten på landborgskrönen, dominerar landskapsbilden på Öland mer än i de flesta andra centralbygder i landet.

Gettlinge gravfält, södra Öland. Foto Anders Johansson.

Andra monumentala uttryck utgörs av väderkvarnar, med delvis olika utformning på södra respektive norra delen, och öns dryga trettiotal kyrkor. De senare har i de flesta fall medeltida ursprung men många är ombyggda under 1700- och 1800-talet för att rymma den då kraftigt växande befolkningen. På ön finns även flera fyrrar som utgör visuellt markanta inslag i landskapet.

Ölands historiskt sett starka anknytning till den kungliga makten är närvarande på flera sätt. Främst i form av lämningar efter kungliga byggnadsverk, men på flera håll på ön kan också vegetationsbilden fortfarande anses påverkad av den förvaltning som var förbunden med den så kallade djurgårdsinrättningen, en kunglig jakt-park, som en gång omfattade all utmark på ön.

Vid stränderna återfinns byarnas fiskelägen med bodar, idag vanligen inrättade som sommarstugor. På vissa platser vid kustlinjen finns byggda hamnar för fraktrafik och/eller fiske.

Vägstrukturen följer bosättningsmönstret och består av ett antal huvudvägar som löper runt ön med ett antal raka förbindelser tvärs över.

På Öland har åkerbruk och djurhållning varit de främsta näringarna även under 1900-talet. Industrialiseringsgraden har varit låg. Den jordbruksindustri som utvecklats, har varit småskalig med en låg grad av vidareförädling. Ofta har det handlat om att rensa, sortera och paketera, verksamheter som mer sällan varit så omfattande att de krävt särskilda industribyggnader. Därför finns fler mindre före detta mejerier än på ön.

På enstaka orter i hamnlägen på öns västsida har man haft större industrier. Utöver livsmedelsindustrin är det framförallt industrier som utgått och fortfarande utgår från berggrundens stenråvara, som kännetecknar öns industriella inriktning; alunbruk, kalkbruk, cementbruk, bearbetning eller krossning av kalksten etc.

VI:a Södra Öland

I väster är den starkt rationaliserade åkermarken främst knuten till jordarna nedanför landborgen, kalkstensklinten, där framför allt Mörbylånga-dalen är framträdande. Kustzonen är vanligen lövskogbevuxen. Här och var på åkerslätten finns mindre dungar av ädellövskogar kvar som rester efter ett uppodlat lövängslandskap där särskilt eken var ett vanligt inslag.

Den agrara gårdsbebyggelsen, som till stor del bildar reglerade radbyar med tillhörande malmbebyggelse, är vanligen lokaliserad till kalkstensklinten, landborgen.

Gårdarna ligger nedanför kanten och malmbebyggelsen ovanför den samma, längs med landsvägen. Vid sidan av dessa ligger byarnas kvarnbackar vars många bevarade träkvarnar blivit en symbol för ön. Ett antal byar ligger på strandvallar ner mot havet.

Gårdarna har ofta en sluten plan med byggnader som till väsentliga delar är av samma sammanställning som kännetecknar hela ön, se ovan.

En mycket ålderdomlig konstruktion som kan påträffas i ladugårdar i den norra delen av Mörbylånga kommun är de så kallade högsulorna, höga stolpar som håller upp takåsen, samtidigt som de utgör en del av skiftesverkskonstruktionen.

Längs den östra kusten är bebyggelsen huvudsakligen knuten till ancylusvallen, som är en av flera postglaciala strandvallar som löper kring ön, medan malmbebyggelsen ofta utgör förlängningar av byarna. Här återfinns åkermarkerna på ömse sidor av bebyggelsen, medan de karaktärsgivande betesmarkerna, sjömarkerna, ligger närmast havet. Längs stranden återfinns på många ställen byarnas sjöbodar.

Där jordtäcket är tunt på öns mittparti har vidsträckta alvarmarker uppstått genom långvarig betesdrift, dock här och där avbrutna av tallplanteringar.

Jordhamn, södra Öland. Foto Per Lindegård.

På sina håll finns spår efter en ålderdomlig herdekultur i form av lämningar efter enkla övernattningsbostäder.

Över stora Alvaret löper också rester av färdvägar och stigar som övergivits till förmån för landsvägarna.

Som kontrast till landskapets öppenhet återfinns på Ölands mellersta del Mittlandsskogen, landets största sammanhängande lövskog nedanför fjällkedjan med stor andel ädellöv.

Området är sammansatt av marker med olika bakgrund. Delar av Mittlandsskogen, som på sina håll är i det närmaste ogenomtränglig, utgör rester av den kungliga jaktparken och de kringligande byarnas betesmarker. Andra delar utgörs av starkt igenväxande slätterängar där hasseln dominerar. Mittlandsskogen har på ett århundrade övergått från kulturpräglad skog till en till fri utveckling lämnad naturskog.

På de sydligaste delarna av Öland återfinns flera företeelser som är förknippade med det kung-

liga inflytandet. Förutom Karl X Gustafs mur, som löper tvärs över ön finns Ottenby kungsgård, med en ädel-lövslund, hjorthägn och de ännu hävdade Schäfferiängarna.

Bland de moderna inslagen i landskapet dominerar framför allt de monumentala vindkraftverken- både havs- och landbaserade.

Mörbylångadalen. Foto Anders Johansson.

Södra Öland med vindkraftverken som modernt inslag i landskapet. Foto Leif Gustavsson.

Ottenby kungsgård. Foto Leif Gustavsson.

Sol och bad på Böda strand. Foto Anders Johansson.

V:b Ölands norra del

Norra delen av Öland gör ett mer småskaligt intryck än de södra delarna med avseende på odlingslandskapet. Åkermarkerna är mindre sammanhängande liksom alvarpartierna, som är långt ifrån lika välhävda jämfört med Stora alvaret. Bebyggelsen är också mer sammansatt.

Visserligen finns det också här många exempel på reglerade radbyar men vanligen är de mindre. Men här finns också ensamgårdar liksom inslag av byar som aldrig blev föremål för någon reglering. De mer spridda gårdslägena för tankarna till den bebyggelsestruktur som sannolikt var vanlig före de medeltida skiftesreformerna.

I det traditionella byggnadsskicket finns en del konstaterade skillnader mellan den norra och den södra delen av ön. För en del av dessa olikheter i byggnadsskicket brukar man räkna med en delningslinje i höjd med Borgholm. Norr om denna linje är det vanligt att de sammanbyggda ladugårdslängorna inte möter varandra i en skarp vinkel, utan är *dösade*, det vill säga snett avskurna eller rundade, oavsett om materialet är sten eller trä. Denna detalj har kopplats till ålderdomliga utförande av halmtak, där halmen ligger lös, vilket länge var bruket på den norra delen av ön.

Norr om linjen förekommer också stubbkvarnar med en murad *stödfot* kring jordträt. Stråtaken i

De raka skogsvägarna i den gamla Kronoparken i Böda. Foto Anders Johansson.

de nordligaste socknarna saknar *hång*, det vill säga de korta saxade störar som gränslar takåsen. Där hade man tidigare rep, fästade i långa längsgående störar, som höll fast den så kallade *moningen*, det vill säga det strå som ligger löst uppe på takåsen. Idag har den konstruktionen ersatts av hönsnät.

De nordligaste delarna domineras av sandjordar, vilket under historisk tid präglade områdets jordbruk, som delvis var av en annan inriktning än på den övriga ön. Här ligger också ett av de områden som kronan behöll i samband med att djurgårdsinrättningens avskaffades i början av 1800-talet. Böda kronopark kom att bli ett skogsbruksområde, framför allt med inriktning på tall, men är även känt för sitt experimenterande med främmande trädslag. Thujabeståndet vid jägmästARBostaden i Skäftekärr utgör ett av de mer exotiska inslagen.

Förutom jordbruket är det framför allt turism som präglar den norra delen av ön. Denna har bland annat avsatt sig i form av ett antal strandbad, campingplatser och sommarstugområden, men redan under 1800-talet var Borgholm en sommarort.

Referenser

Litteratur

- Dedering, Coco. 2001. *Kulturhistoria ur dimma. Emåns avrinningsområde*. Länsstyrelsen Kalmar län.
- Fajersson, Malin m.fl. 1990. *Västervik; stadskärnan; kulturhistorisk bebyggelseinventering*. Kalmar läns museum.
- Fallgren, Jan-Henrik. 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200–1300 e.Kr.*
- Hammar skiöld, Britt-Marie. 1985. *Ett läns utveckling; kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län; etapp 1; översikt*. Länsstyrelsen Kalmar län.
- Hofrén, Manne. 1933. Öländska bygdestudier. Ur: *Kalmar Läns Fornminnesförenings meddelanden XXI*.
- Holmström, Erik m.fl. 2004. *Västgötagårdar – en bebyggelsehistorisk översikt*. Länsstyrelsen i Västra Götalands län.
- Håkansson, Lars-Magnus. 1955. Bebyggelsen. Ur: *En blick tillbaka; drag ur Västra Eds kulturhistoriska utveckling*.
- Höglin, Stefan. 2001. *Landskapets agrara avtryck. Agrar landskapsanalys i Kalmar län*. Kalmar läns museum och Länsstyrelsen Kalmar län.
- Jansson, Thorsten. 1996. *Från Lönneberga till Långe Jan*. Länsstyrelsen Kalmar län och Svenska Turistföreningen.
- Moreau, Ann. 1984. *Kulturminnesvårdsprogram för Emmaboda kommun*.
- Moström, Jerker. 2004. *Skärgårdsmönster. En historisk-geografisk studie av ägande, nyttjande och landskap i Kalmar läns urbergsskärgård*. Meddelande 2004:1. Länsstyrelsen Kalmar län.
- Natur i Östra Småland*. Red. Markus Forslund. Länsstyrelsen Kalmar län, 1997.
- Natur och kultur på Öland*. Red: Markus Forslund. Länsstyrelsen Kalmar län, 2001.
- Petersen, Claes-Göran. 1978. *Ryggåsstugor i Tjust och Hammarkind*.
- Schotte-Lindsten, A-C. 1958. 1800-talets bondgårdar och boställsgårdar i Kalmar län. Ur:
- Sveriges bebyggelse, svensk statistisk-topografisk uppslagsbok, landsbygden; Kalmar län, del II*. Red: S Erixon.

Skärgårdsprojektet. Rapporter från Kalmar läns museum över Björnö, Lövä, Vållö, Runnö m.fl.

Sveriges bebyggelse, svensk statistisk-topografisk uppslagsbok, landsbygden; Kalmar län, delI-IV. Red: S Erixon.

Sveriges Nationalatlas (SNA). 1990. Skogen. Temared. Nilsson, N-E. Stockholm.

Sveriges Nationalatlas (SNA). 1994. Kulturlandskapet och bebyggelsen. Temarred. Helmfrid, S. Stockholm.

Övriga Källor

Ekonomiska kartan från 1930-40-talen och historiska lantmäteriakter, Lantmäteriet

Digital landskapsinformation från Länsstyrelsen Kalmar län.

Digital landskapsinformation från databasen TUVÅ, Jordbruksverket.

Digital fornlämningsinformation från Riksantikvarieämbetet.

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar